

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФАШИЗМУ

В. В. Жовтянська, м. Київ

Означено коло соціально-психологічних чинників, які становлять передумову виникнення фашизму. Під фашизмом пропонується розуміти масові суспільні рухи та державні утворення тоталітарного типу, засновані на ультраправій ідеології. Обстоюється думка, що фашизм слід розглядати як одну із форм соціальної реакції на невдалу спробу побудови демократичних відносин. До головних соціально-психологічних чинників формування таких реакцій віднесено: низьку соціальну компетентність населення, недостатню вираженість ліберальних ціннісних орієнтацій у суспільстві, низьку соціальну суб'єктність населення. Крім того, соціально-психологічним чинником фашизму визнано смислову кризу в суспільстві, коли протиставлення до аутгруп стає основним способом соціального самоствердження та ідеологічним вектором державного розвитку.

Ключові слова: фашизм, соціально-психологічні чинники, ідеологія.

Проблема. Комусь може здатися, що темі фашизму присвячено так багато досліджень, зокрема і в галузі наукової аналітики, що намагання зазирнути в його першопричини не можуть претендувати на якусь наукову новизну. Та травма, якої зазнало людство внаслідок фашистської агресії, не могла не зумовити появу численних спроб осмислити це явище. Можна сказати, що головною метою таких рефлексій, зрештою, є запобігання його можливому повторенню. Та як би гучно не звучав заклик “Ніколи знову!”, з часом стає зрозуміло, що суспільство все ще не виробило надійних запобіжників від рецидивів цього страшного явища. Саме тому спроби знову повернутися до аналізу його витоків видаються цілком доцільними. Це стає тим більш актуальним з огляду на те, що поява фашизму вже за нових історичних умов і його часткове переформатування дають змогу більш комплексно проаналізувати це явище. Зокрема, з'являється можливість відсторонитися від окремих ситуативних чинників його становлення, зосередившись на системних і повторюваних ознаках.

Насамперед зауважимо, що термін “фашизм” у цій статті вживається в широкому значенні слова, тобто йдеться не лише про те конкретне соціально-політичне явище, що мало місце в Італії у 20–40-х роках минулого століття. Під фашизмом будемо розуміти масові суспільні рухи та державні утворення тоталітарного типу, засновані на ультраправій ідеології. Таке широке визначення узгоджується як із загальноприйнятим трактуванням [7], так і з поглядами низки відомих фахівців, що вивчали це явище [2; 9].

Найбільш відомі психологічні дослідження фашизму були проведені в рамках неофрейдизму [6] і франкфуртської школи, яку також не

оминув вплив психоаналізу [1; 8]. У межах цих напрямків фашизм розглядали як свого роду психосоціалну перверзію, пов'язану з пригніченими потребами і садомазохістськими орієнтаціями. Та найбільш популярним аспектом згаданих досліджень була тема так званої авторитарної особистості, тобто особистості, орієнтованої на підпорядкування сили, владі і традиції. Ідеться про ультраконсервативні настановлення, сформовані під жорстким впливом Супер-Его, що за певних соціальних умов можуть стати підґрунтям для формування фашистської ідеології. Такими умовами дослідники [6; 8] вважають, зокрема, механізувальний і автоматизувальний вплив на людину з боку сучасної цивілізації, а також капіталістичний соціальний устрій.

Сучасна психологія, і особливо західна, у межах означеної тематики приділяє багато уваги такій значущій складовій фашизму, як расизм (напр., [10; 11]). Це в цілому відповідає тим запитам, які є актуальними для нинішнього західного світу. Що ж стосується досліджень соціально-психологічних чинників фашизму, то, можливо, найбільш примітні розвідки в цій царині належать Е. Фромму [8]. Він звертається до аналізу соціально-політичної та економічної ситуації, що склалася в Німеччині після Першої світової війни, а також визначає психологічні характеристики тих верств населення, які тоді підтримали нацистську ідеологію. До них дослідник відносить низові верстви середнього класу, які зазнали найбільшого впливу тогочасної кризи і для яких “поразка Німеччини і Версальський договір стали тими символами, якими вони підмінили свою справжню фрустрацію – соціальну” [там само, с. 100]. Ця фрустрація, на думку Фромма, була пов'язана не лише з економічними труднощами, а й з переформатуванням колишньої соціальної системи, до якої представник низів середнього класу відчував належність і в якій у нього було своє визначене місце. Мовою психоаналізу це інтерпретується так, що звичайна, маленька, як кажуть, людина завдяки належності до соціальної системи з її колишніми авторитетами могла, з одного боку, переживати почуття нарцисичної гордості, а з другого боку – задовольняти свої мазохістські потреби. Після того як колишня система впала, її своєрідним заміником для фрустрованих верств населення став гітлерівський авторитаризм.

Відаючи належне дослідженням Фромма і беручи їхні результати до уваги, зазначимо, що вони стосувалися розвитку націонал-соціалізму і ситуації в тогочасній Німеччині. Видається доцільним розширити аналітичне поле з урахуванням того, що подібні між собою явища, які можуть бути позначені терміном “фашизм”, набули значного поширення в першій половині ХХ ст. і стосувалися не лише нацистської Німеччини. Крім того, важливо враховувати, що ці ж явища в тому чи іншому вигляді відтворюються і сьогодні, тобто за нових історичних умов.

Мета статті: на основі теоретичного аналізу визначити соціально-психологічні чинники фашизму, причому чинники, сутнісно важливі для виникнення цього явища без уваги на його історичну конкретику.

Коли дослідники розглядають ситуації в країнах, де на початку ХХ ст. спостерігалися ознаки становлення фашизму, то вони зазвичай акцентують увагу на кризових явищах, які мали місце в цих країнах на той час [2; 3; 5]. Ідеться передусім про глибокі соціально-політичні та економічні проблеми. І справді, якщо ми звернемося до історії і розглянемо ситуацію, яка передувала розквіту фашистських рухів у цілій низці країн у першій половині минулого століття (Італія, Німеччина, Австрія, Іспанія, Японія, Угорщина, Румунія, Хорватія), то побачимо, що всі вони пережили доволі складні часи, передусім – в економічній сфері. Крім того, багато із цих країн пережили політичні наслідки поразки в Першій світовій війні і зокрема пов'язану із цим втрату територій, на які вони претендували. Це передусім стосується Австрії, Німеччини, Угорщини. До того ж перерозподіл територій після Першої світової обернувся невдоволенням населення Австрії, яке хотіло возз'єднання своєї країни з етнічно й культурно спорідненою Німеччиною. Невдоволенням залишилося і населення Хорватії, яке, навпаки, бажало від'єднатися від такого штучного конгломерату країн, як створена тоді Югославія. Іспанія на той час переживала загрозу внутрішнього розколу і втрати Каталонії. Нарешті, такі країни, як Німеччина, Угорщина, Румунія, Хорватія, потерпали від внутрішньонаціональних конфліктів, пов'язаних з тим, що значну частину економічно найпривабливіших позицій у них займали етнічні меншини.

Отже, можна говорити, що для розвитку фашизму на той час у Європі існували цілком об'єктивні причини. Однак не можна стверджувати, що цими причинами тільки й обмежується пояснювальна база для виникнення зазначеного явища. Більше того, є підстави вважати, що перелічені фактори є не основними, а вторинними або ж виконували роль тригерів чи каталізаторів у розвитку фашизму.

Справді, складна економічна ситуація спостерігалася в усіх перелічених країнах. Але, як знаємо з історії, не всі країни, які пережили економічну кризу, скочувалися до фашизму. Більше того, фінансовий добробут і сьогодні є привілеєм лише країн “золотого мільярда”, тобто меншої частини світу. Ще менше прикладів стабільного добробуту можна знайти в попередні історичні епохи. Крім того, саму економічну кризу можна розглядати як наслідок дії певних факторів, про які йтиметься далі і які, на нашу думку, зіграли визначальну роль у розвитку фашизму.

Так само як з економічними негараздами, міжетнічні конфлікти й територіальні претензії в історії різних країн є радше правилом, аніж винятком.

Найбільш цікавим і водночас показовим фактором вважають реваншистські настрої, пов'язані з поразкою низки країн у Першій світовій війні. Цікавим він є зонайменше тому, що країна, яка породила фашизм як явище, – Італія – належала до країн-переможниць (до речі, так само як і Японія та Румунія). Але це не завадило їй після закінчення війни почуватися обділеною, що знайшло своє вираження в міфі про “вкрадену перемогу”. Просто це відповідало, з одного боку, настроям італійського населення, а з другого – політиці італійської влади.

Насправді історія італійського фашизму сягає своїми витокami ще часів Першої світової. Так, наприкінці XIX ст. італійська правляча еліта, зіткнувшись із численними економічними проблемами, пішла шляхом каналізації народного невдоволення та його спрямування відтак на зовнішні цілі. Наслідком такої політики стали агресія проти Абіссинії та анексія Лівії [2]. Загарбницькі дії виправдовувалися тим, що ці землі колись належали Римській імперії. Тобто реваншистські ідеї ґрунтувалися не на об'єктивних причинах, а були способом виправдати мілітаристську політику, яка мала відволікати енергію мас від внутрішніх проблем. Якби не було створено образу зовнішнього ворога, то вектор невдоволення повернувся б на невдачі італійської державної влади. Щось подібне відбувалось і у фашистській Японії, мілітаристські амбіції якої були спрямовані на країни, котрі не були її частиною (Китай, Корея), що не заважало їй, проте, відверто на них претендувати.

Отже, для виникнення фашизму та його перетворення на державну політику важливими є не економічні чи соціальні негаразди самі по собі, а той момент, коли вони пов'язуються не з внутрішніми, а із зовнішніми причинами. У ролі останніх можуть виступати не лише інші країни, а й певні соціальні групи, наприклад етнічні меншини. Зрозуміло, що в такому способі екстеріоризації проблем дуже зацікавлені недолугі або недосвідчені еліти, які не можуть знайти іншого варіанта залагодження проблемних ситуацій. Але не всі маніпуляції еліт завжди з ентузіазмом сприймаються населенням. Для того щоб широкі маси сприйняли такого роду інтерпретації, у народі має бути на них певний запит або принаймні готовність до нього. Тож не дарма в більшості країн фашистські рухи поширювалися “знизу” й із захватом сприймалися широкими верствами населення. Тобто йдеться про поширений у суспільстві спосіб інтерпретації соціальних проблем, коли їхнім джерелом визнається не спосіб ведення державної політики, а певна соціальна група, на яку й каналізується невдоволення. Зрозуміло, що це суб'єктивно знімає відповідальність як з правлячих еліт, так і із самого населення. Також зрозуміло, що це неефективний спосіб функціонування суспільства й держави, який не може не призвести до фатальних наслідків.

У психологічному плані тут ідеться про зовнішній локус контролю щодо того, що відбувається в суспільстві, тобто про перекладання соціальної відповідальності із себе на інших суб'єктів. Це дуже важливий момент для розуміння сутності фашизму, хоча це лише одна з необхідних умов його виникнення, і зовсім не достатня.

Справді, внутрішній локус контролю за тим, що відбувається в суспільстві, тобто прийняття суб'єктивної відповідальності за ці процеси, як ознака, властива широким верствам населення, є надбанням відносно недавніх часів і пов'язана з розвитком демократичних держав. Лише в таких державах народні маси визначаються як суб'єкт соціальних перетворень, а тому мають бути відповідальними за ці перетворення. Крім того, у традиційному (домодерному) суспільстві соціальні ролі зазвичай жорстко розписані і для людей, що не належать до владної верхівки, є небагато можливостей проявляти соціальну суб'єктність. Та навіть для еліт у такому суспільстві поле суб'єктності, а значить, і відповідальності дуже обмежене звичаєм і релігією. До речі, завдяки цьому владні кола не мають потреби перекладати свою відповідальність на інших, зокрема на інші соціальні групи (хоча подекуди в історії традиційних суспільств траплялися і такі випадки).

Загалом ситуація, коли конче необхідно перекласти відповідальність на інших суб'єктів, причому і владі, і населенню, неявно свідчить про те, що ця влада і це населення були суб'єктивно залучені до певного проекту і цей проект зазнав невдачі. Така ситуація побудови нових соціальних проектів була характерна для епохи модерну, тож не дарма фашизм як явище склався саме в той історичний період. Злам епох і спроби побудувати нові суспільства пробудили великі сподівання, а кризи, що супроводжували ці процеси, породили великі розчарування.

Тут було б якраз доречно послатися на теоретичні розвідки філософів і психоаналітиків, зокрема присвячені порушенню традиційної ідентичності німецького бюргера і, як наслідок, проблемі його садистського самоствердження в межах належності до фашистського руху. Аби не впадати, зрештою, в психоаналітичну риторику, можемо відтак виснувати, що базовою мотивацією, яка лежить в основі фашистської ідеології, є задоволення потреби в самостверженні за рахунок ідентифікації з певною спільнотою шляхом її протиставлення іншим спільнотам. Причому для розвитку фашистських рухів важливо, щоб ця мотивація набула в суспільстві масового характеру. Необхідність самоствердження постає тут як наслідок втрати смислових орієнтирів існування соціуму і людини в цьому соціумі. Це крайній спосіб збереження соціальності через найбільш прості, архаїчні смисли в ситуації, коли, крім національної ідентичності, більше немає чим цементувати суспільство, адже складні культурні патерни виявилися вже зруйнованими або ще недостатньо дієвими. Фактично

Йдеться про переломні смислові кризи, які переживали індивід і соціум в епоху становлення модернових суспільств. Це, з одного боку, злам традиційних ідентичностей, а з другого – невдалі спроби побудови нових соціальних відносин і нових життєвих устроїв. Важливо, що до цих спроб були залучені не лише еліти, а й широкі верстви населення, що знаменувало початок формування демократичних відносин.

Саме тут слід шукати той ключовий момент, який дає підстави говорити про базові причини поширення фашизму як ідеологічного руху. Тобто справа не тільки і не стільки в тому, що ціла низка країн переживала соціально-політичну й економічну кризу. Справа в тому, що всі ті драматичні процеси, які ми наразі розглядаємо, розгорталися в “молодих” демократіях, тобто країнах, які порівняно недавно (на той момент) стали на рейки розбудови демократичних відносин. Фашизм можна розглядати як соціальну реакцію на невдалу спробу реалізації демократичного проекту. З цього погляду сентенція про те, що фашизм у Німеччині прийшов до влади демократичним шляхом, не є дивною чи парадоксальною. У певному сенсі фашизм справді є наслідком демократії, але в ситуації, коли для розбудови цієї демократії забракло соціально-психологічного ресурсу.

Демократія – дуже простий і логічний, але водночас складний і трудомісткий спосіб державного управління. Відповідно до назви основною керівною силою тут постає народ, а значить, саме від його компетентності, соціальної активності й відповідальності залежить те, в якому напрямку та наскільки успішно розвиватиметься країна. Але компетентність так само значною мірою залежить від досвіду суб’єктів управління. У молодих демократіях такий досвід є невеликим, а відтак тут важко очікувати високої соціальної компетентності серед широких верств населення. Більше того, її важко очікувати і від нових еліт, які так само лише набувають досвіду управління за нових для них суспільних умов. У процесі становлення перебувають і ще “сирі” державні інститути, формується і вдосконалюється законодавча база. За таких умов гострого браку досвіду і ще недосконалих механізмів управління соціально-економічні кризи є цілком очікуваним явищем.

Подолання таких криз вимагає від народу значних вольових зусиль і терпіння, оскільки соціальний досвід набувається вельми повільно відносно людського життя. Для того щоб була готовність терпіти труднощі і попри все розбудовувати демократичну державу, основна маса населення має стійко сповідувати ліберальні цінності (ліберальні – у широкому розумінні – як цінності людських прав і свобод). Але історія не має розривів і не пишеться з нуля, а отже, у молодій демократії закономірно завжди буде чималою частка консервативно налаштованих, зорієнтованих на старі соціальні відносини людей, для яких ліберальні цінності, власне, чужі. Крім того, ці, попередні, відносини, на відміну від демократії, не вимагали

від широких верств населення високої громадянської активності та відповідальності за те, що відбувається в країні. Відповідно, ці чесноти, які є важливим елементом демократичної культури самоуправління, перебувають лише в процесі формування. Це якраз той внутрішній локус контролю щодо соціальних процесів, про який ішлося вище, коли ми розглядали перший важливий момент у формуванні й поширенні фашизму. Інакше цей внутрішній локус контролю в соціальній сфері можна позначити як соціальну суб'єктність, оскільки мається на увазі суб'єктивне вбачання у собі як громадянині джерела (суб'єкта) соціальних перетворень.

Усі перелічені чинники: низька соціальна компетентність населення, неоднорідна (перехідна) система притаманних йому ціннісних орієнтацій, недостатня соціальна суб'єктність населення – є тим підґрунтям, яке дуже ускладнює процес формування демократичних відносин у суспільстві. Отож напрацьовану соціальну компетентність, ліберальні ціннісні орієнтації і високу соціальну суб'єктність населення ми розглядаємо як детермінанти успішного формування демократичних відносин [4]. Коли їх немає або ж вони виражені недостатньо, відбуваються такі собі історичні відступи, або реакція, коли ще не зміцнілі демократії скочуються до авторитарних чи тоталітарних форм управління.

Тут доцільно знову звернутися до того історичного періоду, який ми тут переважно розглядаємо, а саме початку ХХ ст., коли відбувалося перекроювання Європи і замість колишніх імперій поставали молоді держави. Тоді в цілій низці країн після нетривалого періоду демократичного правління відбулися такі відступи: реставрація і диктатура королівської влади (Румунія, Югославія), утвердження авторитарних режимів (Австрія, Угорщина), встановлення тоталітарних режимів на основі фашистської або комуністичної доктрини (Італія, Німеччина, низка країн, що входили до складу Російської імперії). Деякі країни (Австрія, Угорщина, Румунія, Хорватія) після періоду диктаторського правління перейшли до фашизму, утім, не без зовнішнього впливу.

Наведені історичні приклади показують, що формування фашизму доцільно розглядати в більш широкому контексті – як реакції, властиві молодим демократіям. У їхній основі лежить недостатня готовність суспільної свідомості до прийняття тих викликів і тих навантажень, які пов'язані з функціонуванням демократичних відносин. Адже ця суспільна свідомість формується не одномоментно, а розвиваючись, через досвід, має тяглість від попередніх історичних формацій. Жахи тоталітаризму і зокрема фашизму також є тим болісним досвідом, через усвідомлення якого переформатовується суспільна система цінностей і кристалізується готовність до планомірної розбудови нових відносин.

При цьому фашизм (а не інші реактивні форми державного устрою) розвивається за умов смислового дефіциту, коли протиставлення до пев-

ної аут-групи стає єдиним ідеологічним ресурсом суспільства. Ідеться про віднайдення смислових основ існування соціуму в ситуації кризи, коли спосіб функціонування нового (демократичного) державного устрою зазнав краху, а старі державні інституції та ідеологи вже не працюють. Суспільство опиняється у вакуумі цінностей та цілей, які стають засадами для розвитку і підставами для об'єднання. Тут виникають загрози самому існуванню держави як тієї цілісності, навколо якої формуються соціальні ідентичності. В таких умовах, коли немає інших смислових пропозицій, єдиною національною ідеєю, що об'єднує суспільство, стає утвердження себе і своєї ідентичності за рахунок протиставлення іншим. В основі цього процесу лежить примітивний спосіб самоствердження за рахунок належності до певної спільноти як безумовної позитивної цінності. Для вибору такого способу самоствердження як базового в межах певної спільноти можуть бути й об'єктивні супутні причини: міжетнічне протистояння, загрози державному суверенітету або національній цілісності, імперське минуле країни.

Оскільки попередній аналіз ілюструвався прикладами з історії ХХ ст., може здатися, що він спрямований лише на інтерпретацію минулого. Насправді наведені тут закономірності формування тоталітаризму і передусім фашизму як ніколи актуальні у зв'язку з тими колізіями, які ми переживаємо сьогодні. Так, сучасна Росія є прикладом якраз такої молодій демократії, яка, не впоравшись із вимогами нового способу управління, повернулася в авторитаризм, який згодом усе більше став набувати ознак фашизму. Тобто брак необхідних соціально-психологічних чинників, пов'язаний з недостатнім досвідом самоуправління в молодій демократії, і вже зумовлені ним численні кризові явища (так звані “буремні 90-ті”) призвели до тих самих наслідків, що й у багатьох країнах Європи першої половини ХХ ст.

Фактично сучасна Росія пішла точно по стопах фашистської Італії: не маючи змоги впоратися з внутрішніми проблемами, влада створює образ “зовнішнього ворога” і вдається до мілітаристської політики. Це дало можливість консолідувати країну, створивши деяке “ми”, у межах якого протиставлення народу й еліт неможливе. Крім того, через протиставлення себе “ворогам” і вивищення себе над ними відбувається самоствердження, коли “свої – хороші, чужі – погані”, що, як ми вже зазначали, лежить в основі фашистської ідеології. Це дає компенсаторні бонуси народові, який не зміг зреалізувати більш успішний соціальний проект. Аналогію з Італією підсилюють імперські амбіції, шовіністська політика, міфологізація минулого, міцна ідеологічно-пропагандистська машина (утім, три останні пункти характерні для фашистських режимів як таких). Ультраправа ідеологія залишилася єдиним способом цементування російської ідентичності в ситуації, коли більш складні комуністичні ідеологи

були вичерпані в ході розвитку і занепаду Радянського Союзу, а ліберальні орієнтації ще не стали значущими для більшості населення.

Висновки. Фашизм є однією з реактивних форм, що розвивається внаслідок невдалої спроби вибудувати демократичні державні відносини. Причиною таких невдач є брак необхідного соціально-психологічного ресурсу, зумовлений тим, що суспільна свідомість формується не одно-моментно, а розвиваючись, через досвід, має тяглість від попередніх історичних формацій. Головними факторами розвитку реакцій, зокрема фашизму, є такі: низька соціальна компетентність громадян, неоднорідна (перехідна) система притаманних їм ціннісних орієнтацій, недостатня соціальна суб'єктність населення. При цьому фашизм розвивається за умов смислової кризи, коли протиставлення певній аутгрупі стає єдиним ідеологічним ресурсом суспільства і держави.

Л і т е р а т у р а

1. Адорно Т. Жаргон подлинности. О немецкой идеологии / Теодор Адорно. – М. : Канон, 2011. – 191 с.
2. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 / В. Випперман. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – 239 с.
3. Гаджиева Е. А. Страна Восходящего Солнца: История и культура Японии / Е. А. Гаджиева. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 256 с.
4. Жовтянська В. В. Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 24–34.
5. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов под. общ. ред. Н. А. Крашенинникова, О. А. Жидков. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2001. – Ч. 2. – 712 с.
6. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх. – М. : Университетская книга, 1997. – 223 с.
7. Фашизм [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фашизм>
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 202 с.
9. Эко У. Пять эссе на темы этики / Умберто Эко. – СПб. : Симпозиум, 2005. – 160 с.
10. Greenwald A. G. Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes / A. G. Greenwald, M. R. Banaji // Psychological Review. – 1995. – № 102 (1). – P. 4–27.
11. Racism and prejudice: An Australian Psychological Society position paper / A. Sanson, M. Augoustinos, H. Gridley, M. Kyrios, J. Reser, C. Turner // Australian Psychologist. – 1998. – № 33 (3). – P. 161–182.

R e f e r e n c e s

1. Adorno, T. (2011). *Zhargon podlinnosti. O nemetskoj ideologii* [Jargon of Authenticity. On the German Ideology]. Moscow: Canon Publ. (rus).

2. Vipperman, V. (2000). *Yevropeyskiy fashizm v sravnenii. 1922–1982* [European fascism in comparison. 1922–1982]. Novosibirsk: Sibirskiy khronograf Publ. (rus).
3. Hadzhieva, E. A. (2006). *Strana Voskhodyashchego Solntsa: Istoriya i kultura Yaponii* [Land of the Rising Sun: The History and Culture of Japan]. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).
4. Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of social development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 35 (38), 24–34 (ukr).
5. Zhydkov, O. A., Krashennnikova, N. A. (eds.) (2001). *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnykh stran: Uchebnik. Chast 2* [History of State and Law of foreign countries: Textbook. Part 2]. Moscow: Norma Publ. (rus).
6. Reich, V. (1997). *Psikhologiya mass i fashizm* [Psychology of the masses and fascism]. Moscow: Universitetskaya kniga Publ. (rus).
7. Fascism [Fascism], <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фашизм>
8. Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: Progress Publ. (rus).
9. Eco, U. (2005). *Piyt esse na temy etiki* [Five essays on ethics topics]. St. Petersburg: Simposium Publ. (rus).
10. Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102 (1), 4–27.
11. Sanson, A., Augoustinos, M., Gridley, H., Kyrios, M., Reser, J., & Turner, C. (1998). Racism and prejudice: An Australian Psychological Society position paper. *Australian Psychologist*, 33(3), 161–182.

Жовтянская В. В. Социально-психологические факторы фашизма

Определен перечень социально-психологических факторов, выступающих предпосылкой для возникновения фашизма. Под фашизмом предлагается понимать массовые общественные движения и государственные образования тоталитарного типа, основанные на ультраправой идеологии. Обосновывается мнение, что фашизм следует рассматривать как одну из форм социальной реакции на неудачную попытку построения демократических отношений. К главным социально-психологическим факторам формирования подобных реакций отнесены такие: низкая социальная компетентность населения, недостаточная выраженность либеральных ценностных ориентаций в обществе, низкая социальная субъектность населения. Кроме того, социально-психологическим фактором фашизма признан смысловой кризис в обществе, когда противопоставление аутгруппам становится основным способом социального самоутверждения и идеологическим вектором государственного развития.

Ключевые слова: фашизм, социально-психологические факторы, идеология.

Zhovtianska V. V. Socio-psychological factors of fascism

A number of socio-psychological factors that predetermine the development of fascism are outlined in the article. Fascism is defined as a mass social movement and a state formation of a totalitarian type based on the ultra right ideology. The author argues that fascism should be treated as a form of social reaction to a failed attempt to develop democratic relations. Among the main socio-psychological factors of establishing such reactions there is a low level of social competence of the population, lack of liberal value orientations in the society, and low social subjectivity of the population. Another socio-psychological factor of fascism is considered a meaning crisis in a society, which manifests itself in opposing to outgroups as the main means of social self-assertion and an ideological vector of state development.

Key words: fascism, socio-psychological factors, ideology.